

HVAD ER EN GRÆNSE?

– grænser er frigørende for nogle og direkte dødelige for andre

Af Benedicta Pécseli

Hvorfor er spørgsmålet 'Hvad er en grænse?' aktuelt? På den ene side er det ikke mere aktuelt end tidligere, fordi mennesket nu som før hegner sig ind, efterlyser grænser og laver om på dem. På den anden side bliver det netop i disse år gjort synligt, hvordan grænser er frigørende for nogle og direkte dødelige for andre. Det sidste er blevet tydeliggjort på fotografier af Røde Kors hjælpere og turister på De Kanariske Øers strande, der drager omsorg for totalt udmattede båd-flygtninge.

Europa har hegnet sig ind og har sågar eksporteret administrationen af grænseboomme til de nordafrikanske lande. Den Europæiske Union er rejst som et fredsprojekt, men lige så effektivt som nogen krig tager dette projekt livet af civile.

De personer, der illegalt har passeret grænser og er med til at opretholde de europæiske landes økonomi, behandles som paria og ikke-personer. Vel til de flestes overraskelse strejkede 300 'papirløse' arbejdere i Paris i sidste halvdel af april 2008. Det er umuligt at sige, hvor mange illegale arbejdere, der opholder sig i Frankrig. Estimerede tal spænder fra 200.000 til 400.000. De strejkende, der kommer fra lande som Senegal eller Mali, arbejder fortrinsvis i restaurationsbranchen. De er uden arbejds- eller opholdstilladelse og med

risiko for at blive udvist, går de nu til kamp for at få orden på papirerne, så de kan opholde sig i Frankrig legalt.

Den ungarske forfatter Peter Zilahy har fortalt til Frankfurter Allgemeine Zeitung (16. februar 2008) om hvordan det er at få et eftertragtet 'papir', nemlig EU-passet. Han sammenligner oplevelsen med alkymi: "Det er svært for mig at finde ord. Det nærmeste er at sammenligne med kul der efter millioner af år pludselig muterer og bliver til en diamant. – Jeg rakte mit pas til grænsebetjenten

Varm dansk modtagelse af ungarske flygtninge i 1956

Turister hjælper Spansk Røde Kors med at drage omsorg for totalt udmattet bådflygtning – på Tenerife.
Foto Cruza Roja, Spanien

som kiggede det omhyggeligt igennem som om det kunne være falsk. Han bøjede det først den ene vej, så den anden vej, holdt det under et blåligt lys. Jeg stod der som et fortabt får som pludselig – efter klynkende brægen – til sin forbavselse finder sin plads igen. Han rakte mig passet og med en håndbevægelse viftede han mig igennem kontrollen.”

Da jeg selv – i 1956 som to-årig – kom til Danmark fra Ungarn, skete det i nattens mulm og mørke på ladet af en lastvogn sammen med min mor og bror. Min far gik gennem ingenmandsland sammen med en ven. Ved et mirakel stødte de hverken på landminer eller grænsevagter.

Det var umuligt at komme legalt ud af Ungarn, og trods mangel på pas kunne min familie komme til Danmark. I dag er det ikke lige så nemt for andre flygtninge at komme til Danmark, endsigse få lov til at blive her.

Peter Zilahy og min families historie i forhold til at have det *rigtige* pas eller tiladelse er konkrete eksempler på den dobbelthed, passet repræsenterer.

Pas og grænser bygger dels på paradokser, dels på flertydighed – afhængig af de situationer, de aktualiseres i: Har man – det rigtige – pas er man fri til at rejse, men ikke alle kan få det. Er man berettiget til statsborgerskab, får man pas. Er man statsløs er man også papirløs.

På samme tid som passet garanterer os unikhed, ensiggør det os. Det udgør en standardiserende og fastlåsende identitet. Tænk vi på grænsen som en adskillelse mellem territorier – og nationer – bliver *passet* det, der som et hængsel kobler territoriet – nationen – til individet.

Grænsens paradoks er lidt anderledes: Den adskiller og samler. Den ekskluderer og inkluderer. Er vi inden for grænserne, kan vi leve i fuldt demokrati, men grænser i sig selv er aldeles antidemokratiske. Grænser forstås som regel som en ydre forskelsmarkør, men den kan også iagttages som en indre og intern forskelssættelse. Man kan kalde det grænsen i vores hoveder.

'NATURLIGE GRÆNSER'

De såkaldt naturlige grænser kan være en flod, et hav, en bjergkæde, en skov eller lignende. En grænse signalerer omfang, afgrænsning, noget absolut, samtidig med at grænsen henviser til det, som ikke er inkluderet eller indeholdt i det afgrænsede.

Grænsens bestemthed henviser til det Andet, til det forskellige – og det kan jo være hvad som helst. Det er kontingent, til forhandling eller bare noget der ikke er bestemt eller kategoriseret – endnu.

Vi taler om at der er grænser for vores viden. Vi ved, at der er noget, vi ikke ved, vi ved blot ikke hvad det er. Vi siger at der er grænser for vækst, men vi ved ikke hvad de er. Det skal undersøges først. Vi siger, at børn skal have grænser, med hvilket vi mener, at vi ved at der er noget de må og noget de ikke må, men det er ikke helt afklaret endnu, hvad det drejer sig om.

AT LEVE I GRÆNSEN

Den franske filosof og Althusser-elev, Étienne Balibar, foreslår i artiklen *What Is a Border?* sine læsere at de skal forestille sig en tredje kategori, der overskrider statsborgerskab og statsløshed. De skal forestille sig, hvad det vil sige at *være* grænsen – leve *i* den, sådan som Tom Hanks gør det i Spielberg's film *The Terminal* (2004).

Filmen er baseret på en sand historie om en iransk flygtning Mehran Karimi Nasseri, der blev afvist i flere europæiske lande. Han levede i den parisiske lufthavn Charles de Gaulle – i afgangshallen – i 8 år og kaldte en bæk ved Luft Hansa-

skranken for sit hjem. Han blev dog syg og indlagt på et hospital i 2006 og bor nu i Paris. Hans historie er så tankevækkende, at den er blevet portrætteret i yderligere fire fiktioner.

I gamle dage var emigranten en helt. Tænk på Vilhelm Mobergs værk om *Udvandrerne* fra 1949 og *Indvandrerne* fra 1952. Emigranten møder hjælpsomhed og er selv hjælpsom. Han udtrykker troen på en bedre fremtid, på at verden kan blive et godt sted at være. I dag er emigranten en belastende forbruger af offentlige midler, som tilmed truer sammenhængskraften og den etablerede kultur.

Jeg vil i det følgende gøre tre nedslag i besvarelsen af spørgsmålet 'Hvad er en grænse?' Målet med disse nedslag er at undersøge de ophobninger af betydninger, der er i spil, når vi – som vestlige samfund – dømmer enten inde eller ude. Grænsen bliver undervejs betragtet som en konstruktion, der legitimerer udskillelsesløbet, så de der har, får mere, og de der intet har, får selv det taget fra sig.

Først vil jeg betragte begrebet grænse med et historisk blik for at forstå koblingen mellem Europas historie og to af samtidens meningstilskrivelser og legitimeringer af grænse-dragninger. Dernæst vil jeg undersøge grænsen ud fra en antropologisk synsvinkel med det mål at etablere nye forståelser i den europæiske form for udgrænsning. Til sidst vil jeg relatere de europæiske grænse- og pas-problemstillinger til forestillingerne om globalisering.

GRÆNSER IGENNEM HISTORIEN

Ifølge historikerne har man opereret med grænser tilbage i Antikken og selvfølgelig i Romerriget. For sidstnævnte angav den *romanske limes* imperiets udstrækning fra Hadrian-muren i nord til den arabiske grænse ved ørkenen mod syd.

I forbindelse med den nyere europæiske kolonisering af andre kontinenter fra 1500-tallet får man behov for at kunne afgrænse sine landområder mod andre landområder. Dvs. at de grænser man – spanierne, franskmændene, portugiserne, belgierne osv. – satte i fx Afrika virkede

tilbage til opfattelsen af domæner i Europa, således at man også her begyndte at betragte sine domæner, ikke bare som skattegrundlag eller grundlag for hvervning af soldater, men som geografisk territorium med særlige karakteristika og deraf afledte tilhørsforhold for undersåtterne.

Det er først med religionskrigenes – den såkaldte 30-årskrigs – ophør at man med den westfalske fred i 1648 etablerer forestillingen om at krige er noget, der føres imellem stater. Beboerne i de daværende europæiske lande kunne rejse frit landene imellem. Som det er blevet sagt: Det er svært at føre kontrol med fodgængere – altså det foretrukne rejsemiddel før den tid. Man har ikke haft pas og hvilken nytte skulle man have af dem, når eventuelle grænsevagter ikke kunne læse. En stat har haft mange interne grænser af juridisk eller toldmæssig art, og for at kunne komme ind og ud af by-portene har det været nødvendigt at opnå lov hertil. Man har rejst med lejdebrev – en slags anbefalelsesbrev, der bød læserne at sikre den rejsende sikkerhed.

I forbindelse med den franske revolution og skabelsen af den moderne nationalstat efter amerikansk forbillede opfinder man det, man kan kalde et moderne pas, hvis formål var at frisætte borgerne fra kongens mange kontroller: Skudsmål, tjenestebrev og andre former for dokumentation.

Det er først med 1. Verdenskrig at man indfører et egentlig pas – det var tænkt som en midlertidig forordning, der dog blev gjort permanent. Forordningen skulle løse problemet med de store flygtningestrømme fra de opløste imperier (det osmanniske rige, det russiske rige og det østrigsk-ungarske rige). Specielt 1,5 mio. statsløse fra det tidligere russiske imperium vakte problemer. De nordiske lande har haft en ordning siden 1952 – og som pasunion siden 1954 – der gør det muligt for de skandinaviske statsborgere at rejse frit imellem landene.

For mig at se er der to måder at koble vor tids grænseproblemstillinger til historiefagets beskrivelser af grænsedragning i Europa.

Den første – lad os kalde den *koloni* /

afkoloniseringsdiskursen – fremhæver den meningssammenhæng at Europa forstår sig som det civiliserede, det moderne, der bestormes af barbarer, der kan true den tilegnede identifikation. De såkaldt illegale flygtninge kan forstås som en gruppe mennesker, hvis land og folk har bidraget – i kraft af arbejde og råstoffer – til den velstand, der er i Europa og nu ønsker andel i denne velstand. Igen opleves velstanden som afmålt og opbrugelig, hvorfor emigranterne sendes tilbage til hjemstedet efter screening i interneringslejre.

Étienne Balibar kalder det *apartheid*: Der er etableret en særlig grænse imellem Europa og den tredje verden. *Fort Europa* eller *Gated European Community* kaldes det. Den vold, de illegale flygtninge mødes med, kalder han det finale stadie i kapitalismen.

Også den indisk-amerikanske postkoloniale teoretiker Homi Bhabha har et bud på Europas truede selvforståelse. 1800- og 1900-tallet var perioden for opbygningen af *master narratives* om staten, borgeren, kulturelle værdier, kunst, videnskab, *Det Nye*, den kritiske rationalitet og alt det man forbinder med Oplysningstiden. I denne periode skabes grundlaget for demokrati og modernitet, men som modsigelse og kontrapunkt til denne europæiske storhed rumler fortidens – nemlig koloniserings – spøgelse: Despotisk magtudøvelse. Koloniseringshistorien er en modhistorie til den normative og traditionelle historie om Vestens fremskridt og storhed.

Europa er præget af en ambivalens i forhold til koloniseringen. Dekolonisering skulle medføre ophævelse af grænsen, men ophævelsen – skabelsen af kosmopolitten, den person der føler sig hjemme hvor som helst i verden – gælder kun kapital, varer og en udvalgt skare af personer. Der er dem, der får kapitalen til at cirkulere, og så er der restgruppen som kapitalen lader cirkulere. Den polsk-engelske sociolog Zygmunt Bauman benævner de to grupper henholdsvis turist og vagabonden.

Den ny form for klassedeling – afvisning af flygtninge, interneringslejre mm. – finder sted, fordi det friholder de europæiske stater fra at legalisere de illegale arbejdere, hvis indsats allerede har slået rødder i

og er nødvendig for de nationale økonomier, jf. de illegale arbejdere i den franske restaurationsbranche.

Den anden – lad os kalde det *nationalstatsdiskursen* – ser en meningssammenhæng mellem at nationalstaten er blevet til opbevaring af nostalgiske forestillinger om kultur, enhed og sammenhæng – samtidig med at indflydelse på egne levevilkår er truet.

I det moderne Europa, som har rejst sig på ruinerne af 2. Verdenskrig, repræsenterer enhver grænse eller international lufthavn enhver anden europæisk grænse. Afvisning af de illegale og interneringen af disse sker under henvisning til frykten for trafficking, for at stoppe mennesker med falske asylansøgninger, til kvoter for indvandring og flygtninge og til behov for særlige typer af arbejdskraft.

FORSKELS- OG LIGHEDSBEGREB

Den norske antropolog Fredrik Barth undersøger social organisering i *Ethnic Groups and Boundaries – The Social Organization of Culture Difference* (1969), og han gør rede for, hvordan grænser bruges som noget, der etablerer både lighed og forskelle. En grænse etablerer et socialt fællesskab, men kun i udveksling med det, gruppen anser sig forskellig fra. Adfærd, værdier, ressourcer og magt er operative og instrumentelle strategier i forskelssættelsen – og det, der opnås, er operationel identitet eller tilhørsforhold.

Man kan kritisere Barths interaktionisme for at gøre os blinde for, hvor emigranten eller flygtningen står, fordi denne ikke entydigt kan placeres på den ene eller den anden side af grænsen.

Homi Bhabha ser gerne at man ophæver grænsebegrebets *enten-eller* med det, han kalder Third Space. Det er et udtryk der betegner at folk ikke skal adresseres som store kollektive ikke-differentierede klasser, køn, racer eller nationaliteter. 'Folk' er ikke givet som klassesdeterminerede, ens, homogene eller medlemmer af noget samfund, der står *over* det politiske. Tvært om er netop kategorier som klasse, race, køn osv. resultater af politik der skju-

ler magtkampe, selvmodsigelser og modsætninger. For Bhabha findes 'folk' som multiple former for identifikation, som venter på at blive skabt eller konstrueret i forhandlinger.

To amerikanske antropologer, Smadar LaVie og Ted Swedenburg, har ud fra Bhabhas idé om Third Space skabt et borderzone-begreb der kan løse det førnævnte problem hos Barth: "Borderzones are sites of creative cultural creolization, places where crisscross identities are forged out of the debris of corroded, formerly (would-be) homogeneous identities, zones where the residents often refuse the geopolitical univocality of the lines."

Borderzones er forestillede fællesskaber, der eksisterer som rum mellem eller over territoriale grænser. Det er et begreb der placerer sig imellem identitet-som-essens og identitet-som-konstruktion med både en spatial og en temporær dimension; dvs. at det ikke er et virkeligt sted, men en identitetsskabende proces som eksisterer i rum og i historien. Udgangspunktet er, at identitet hverken er socialt foreskrevet eller kropsligt indlejret.

Grænse-zoner skaber en kategori, som ikke handler om inde eller ude, men udgør en tredje form for tids-rum. Den giver plads til en grænsekultur, en neo-ortodoksi der privilegerer identitet som konstrueret, hybrid, fragmenteret og som en undersøgende eller afprøvende form for gæsteri.

Denne position gør det muligt at se emigranten eller flygtningen – ikke som offer eller stakkel – men som en livsbane, som en livsfortælling. Netop ved at se emigranten som et menneske med en hensigt, en indstilling og som subjekt i et handlings- og hændelsesforløb, kan man gøre op med essentialiseringen af en gruppe mennesker som *flygtninge*, *illegale* eller *emigranter*.

Étienne Balibars vision er, at flere og andre end europæerne skal være med til at sætte en dagsorden for EU. Også de, der ønsker at høre til i Europa, skal deltage i diskussionen om et andet indhold i fænomenet Europa. De skal bl.a. inviteres til at indgå i en konstruktion af et nyt EU.

Det skal også nævnes at Balibar ikke ønsker den totale grænseløshed, for den vil give privilegier til private centre af magt

Bådflugtninge netop ankommet til Tenerife. Foto: Cruza Roja, Spanien.

og økonomi. Han ønsker på samme tid heller ikke en anti-demokratisk grænsesætning omkring et Fort Europa.

DEN MODERNE GLOBALISERING

Man kan spørge: Hvad er problemet? Siden slutningen af 30-årskrigen og den westfalske fred i 1648, hvor nationalstaten blev født, således at en befolkning betragtes som lig staten, som igen blev forstået som et afgrænset geografisk territorium med fælles regering og fuld suverænit over arealet, har Europa formået at eksportere sit statsbegreb til resten af verden.

Og selv kapitalismen har slået an i

Kina. Dens succes med at udbrede en vestlig livsstil og økonomi til resten af verden har så til gengæld resulteret i en tilvandring til kontinentet. Og nu søger man med regulativer at hindre globale folkevælgelser i at komme til Europa. Trods forskellige former for grænsebevogtning lykkes det alligevel mange at komme til den forjættede union.

Der findes ifølge *Migreurop* i Europa 224 skjulte lejre med plads til over 30.000 personer. Ifølge opgørelser kan en interneret bo i en lejr i op til 1½ år. Han eller hun krænkes i forhold til de basale menneskerettigheder, så som samkvem med familien, uddannelse, frihed, sundhed mm. Begrundelsen for internering er, at disse per-

soner skal screenes. Andre siger, at det skyldes, at man samler mennesker sammen fra samme destination mhp. at kunne fylde et fly med dem. Emigranter er som kategori afpersonaliseret. Denne kategori består af ikke-borgere, ikke-brugelige, ikke-personer, som bliver gjort til genstand for kontrol. De internerede er de overflødige.

Balibar mener, at grunden til at man lægger denne imaginære mur omkring Europa er, at det medfører, at man kan undlade at tage stilling til de illegale indvandrere, som er en vigtig del af den uformelle eller sorte økonomi. Da Spanien i 2005 lovliggjorde de illegale indvandrere, vakte det stor opstandelse i de øvrige europæiske lande – et eksempel, man kan nævne, som understøtter denne antagelse. Spanien har da også siden lagt en hårdere kurs i forhold til afrikanske emigranter.

I artiklen *Menneskeret på udsalg* (Information:18.03.2008) berettes om de juridiske 'sorte huller', der opstår, når stater får lov til at gøre noget uden for deres område, som de ikke kan gøre inden for deres territorium. Når vi *outsourcer* arbejdsopgaver til Kina, kan vi ikke kontrollere arbejdsforholdene og tillader andre arbejdsbetingelser end herhjemme. Når danske skibe sejler under liberisk flag, behøver vi ikke kontrollere lasten osv. Når stater indgår i et samarbejde, ved fx at etablere (internerings)leje lokalt i Nordafrika for at forhindre illegal indvandring, kan man lukke øjnene for manglende opretholdelse af menneskerettigheder i tredjeparts domæne.

I Slovenien, som i øvrigt roses i EU-regi for at have skabt en god overgang til en selvstændig stat og gode ansatser til at være et fuldgyldigt medlem af EU, har en del mennesker mistet deres personnummer. De er simpelthen – ved et uheld siges det – blevet slettet fra folkeregistret. Det drejer sig i vid udstrækning om etniske mindretal fra andre Balkan-lande. 20.000 skulle efter sigende i protest herover have demonstreret i Ljubljana i marts 2008.

Den indisk-amerikanske antropolog Arjun Appadurai polemiserer mod den hævdvundne diskurs om civilisationernes sammenstød og kalder det for 'sammenstø-

denes civilisation'. Han skriver at det ikke er civilisationerne der er kommet i konflikt, altså demokratier mod oligarkier, muslimer mod kristne, kapitalisme mod kommunisme, men at det er to former for rytme, der støder ind i hinanden.

Han kalder rytmerne for hhv. hvirveldyret og den cellulære form – *vertebra contra cellen*. Nationalstaten og kapitalismen repræsenterer hvirveldyret, der opererer med stivnede strukturer, altså institutioner og regler, protokoller og unioner. Den cellulære form er den organiske.

De to systemer eller former for bevægelse lever side om side, og samtidig eroderes nationalstaten og kapitalismen indefra af den cellulære form: Nationalstatens opgaver er overtaget af internationale eller transnationale firmaer og organer; nationalstaten er blevet museum for folklore – og selv kapitalismen er blevet mobil og fleksibel. (Argentina kan gå bankerot på to uger). Også terrorist-netværker er cellulære.

De to rytmiske former er gensidigt afhængige og samtidig i modsætning til hinanden. Der opstår friktion, når cirkulationsformer for økonomi, varer og mennesker støder ind i cirkulationer af former i en anden rytme.

Grunden til at dét volder ubehag, at dét afstedkommer et *Fort Europa* eller et *Gated European Community*, forbinder Appadurai med den frygt, der er knyttet til reaktionerne på 9/11. Terroren virker destabiliserende på det forestillingsbillede, vi har af fred, hvor krig og vold kun er en midlertidig forstyrrelse, der skal føre os tilbage eller frem til en fredelig sameksistens.

Terrorismen er en 'epistemologisk fornærmelse', skriver Appadurai, mod den opfattelse og forståelse, at fred er en naturlig egenskab ved social orden og at nationalstaten er garant og ramme herfor.

Man kan udlægge det således: Fred skal i stedet forstås som en fortsættelse af krig, blot med andre midler. Freden er blevet en undtagelsestilstand, den er blevet en del af krigens former. Når der ikke længere findes formel krig mellem stater, så findes den formelle fred heller ikke.

Men man kan i forlængelse af Étienne

Balibars forståelse af en ny form for apartheid eller et Fort Europa betragte den ny og globale grænse som en, der er her, imellem os. Reaktionen er at grænser skal fastholdes, de skal gøres konkrete, de skal symboliseres i pas, og derfor opleves enhver minoritet som en forstyrrelse af og trussel mod denne fredelige sociale orden. Enhver emigrant er en kærkommen anledning til at gøre grænsen manifest – som en *lukket* grænse.

I dag er retten til at drømme om en bedre fremtid for sig selv og sin familie – og handle i forhold hertil – forbeholdt dem, der allerede er begunstiget. Det er det, der er grænsen i vores hoveder.

Benedicta Pécseli er cand. mag. et art, seminarielektor ved Professionshøjskolen København.

Litteraturliste

- Alfter, Brigitte (2008): *Menneskeret på udsalg*. Dagbladet Information 18. marts 2008
- Appadurai, Arjun (2006): The Civilization of Clashes + Fear of Small Numbers in: Appadurai, Arjun: *Fear of Small Numbers – An Essay on the Geography of Anger*, public planet books
- Balibar, Étienne (2003): Europe, an "unimagined" frontier of democracy in: *diacritics*, #33, 3-4 (s. 36-44) 1999): What Is a Border? In: Balibar, Étienne: *Politics and the Other Scene*, Verso
- Bolt, Mikkel (2007): Uvidenhedens ny tidsalder in: *Ny Mutant #1*
- Brothers, Caroline (2007/2008): Europas skjulte lejre in: *International Herald Tribune* (2007.12.13)
- Debord, Guy (1955/1962/2003): Introduktion til en kritik af den urbane geografi in: *Det Fri Universitet i KBH*
- Grande, Gabriele del (2007): Fort Europa update for januar 2008 in: *FortressEurope.blogspot.com* (2008.02.27)
- Gulddal, Jesper og Mette Mortensen (2004): Indledning in: Gulddal, Jesper og Mette Mortensen (red.): *Pas*. Informations Forlag
- Hidalgo, Miguel Lara (2004): Recovering the State: Interview with Saskia Sassen in: *Bad Subjects #66* [http://bad.eserver.oro/issues/2004/66/Lara_english.html]
- Holm, Anders Beck (2007): Étienne Balibar – Klassekamp er antirascisme in: *Clarté #03*
- Houtum, Henk van og Roos Pijpers (2007): The European Union as Gated Community: The Two-faced Border and Immigration Regime of the EU in: *Antipode*
- Lauritsen, Holger Ross (2006): Konfliktuelt demokrati, moderne klassekamp, europæiske grænser in: *semikolon #6* (s. 22-27)
- Lavie, Smedar & Ted Swedenburg (1996): Between and Among the Boundaries of Culture Bridging Text and Lived Experience in the Third Timespace in: *Cultural Studies* #10(1) s. 154-179
- Manga, Edda (2003): The global laissez-passer: A US Passport. An interview with Saskia Sassen in *eurozine*, publiceret 2003-02-16 [www.eurozine.com]
- Migreurop (2006): Fra europæisk indvandrings- og asylpolitik til interneringslejre in: *Øjeblikket #47*
- Rodier, Claire (2006): Illegal emigration: Endnu et begreb der bør afskaffes in: *Liberation* (2006.06.13)
- Rutherford, Jonathan (1990): The Third Space – Interview with Homi Bhabha in: Rutherford, Jonathan (ed.): *Identity – Community, Culture, Difference*. Lawrence & Wishart London
- Wormser, Gérard (2008): Violence and history in: *Eurozine* (12.02.2008)
- Østergård, Uffe (2004): Pas og grænser i historien in: Gulddal, Jesper og Mette Mortensen (red.): *Pas*. Informations Forlag.